
К.Ю. Райда,
доктор філософських наук,
провідний науковий співробітник Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України

ПРОБЛЕМИ ТЕОРЕТИЧНОГО ОСМИСЛЕННЯ КОНЦЕПЦІЇ “ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА” В СУЧАСНІЙ ФІЛОСОФІЇ ТА ФУТУРОЛОГІЇ. КОНЦЕПЦІЯ “ІНФОРМАЦІЙНОГО КАПІТАЛІЗМУ” МАНУЕЛЯ КАСТЕЛЬСА (Частина 1) *

Ідеї Д.Белла суттєво вплинули на розвиток соціофілософського і, особливо, футурологічного напрямку досліджень у західному світі і мали значну кількість прибічників і послідовників. Однак найбільш відомим його наступником, у працях якого знаходимо певний концептуальний підсумок подібних досліджень, зроблений наприкінці ХХ століття, є Мануель Кастельс – філософ і соціолог, який після видруку трьохтомника “Інформаційна доба: економіка, суспільство і культура” був поставлений дослідниками й поціновувачами його праць на рівень К.Маркса, М.Вебера і Е.Дюркгайма. Іспанець за походженням, народжений у Барселоні, і через радикальність поглядів залишивши країну, утікаючи від франкістського режиму, М.Кастельс перетворився на справжнього “громадянина світу”. М.Кастельс здобув освіту в Парижі і згодом емігрував до США, оселився в Каліфорнії, де з 1979 року почав “штатно” працювати в університеті Берклі, водночас читаючи лекції більш ніж у двадцяти університетах світу, починаючи від Сінгапура, Тайваня, Чілі, і закінчуючи Росією. Розпочавши з постмарксизму (теоретичні погляди М.Кастельса сформувалися під впливом Альтюссера), захоплення працями М.Вебера і Д.Белла, американський учений завдяки багаторічній праці створив одне з найяскравіших досліджень динаміки розвитку сучасного світу з його головною ознакою – значущістю ролі інформації і знання у новостворенні абрисів майбутнього суспільства.

Головна теза М.Кастельса – це, насамперед, провозвісництво нового “мережевого суспільства”, яке в інформаційну добу, на думку дослідника, виникає внаслідок необмеженого застосування інформаційно-комп'ютерних технологій і пріоритету інформаційних потоків. Поєднуючи у своєму дослідженні усталені форми економічних взаємовідносин (приватної власності, ринкової економіки, прагнення до повсякчасного збільшення прибутку) з процесами розгортання інформаційних технологій, М.Кастельс створює поняття “інформаційного капіталізму”, але зазначає, що це – найбільш безжалісна, загарбницька форма капіталізму, оскільки саме вона завдяки мережевим інформаційно-комп'ютерним зв'язкам поєднує в собі надзвичайну гнучкість з глобальною присутністю.

Численні критики М.Кастельса часто-густо закидали йому захоплення марксизмом навіть начебто через побудову і структурування його головної праці, де в першому томі розглядаються економіка, технологія, процеси праці – певні скрижалі соціальної реальності з огляду на марксистську інтерпретацію і розуміння дійсності, – і вже далі, у другому та третьому томах – соціальний рух, політика і культура. Однак, твердження М.Кастельса про те, що капіталізм відіграє провідну роль у суспільно-економічному устрої, є тільки підґрунтям його намагання проаналізувати ті фундаментальні зрушення, які викликаються комп'ютерно-мережевими технологіями. До найбільш значних подій, або наслідків подібного впливу, на думку дослідника, як раз і варто віднести поглиблення розриву поміж глобальною діяльністю, яка дедалі збільшується, або глобалізацією, як це прийнято визначати у сучасній футурологічній термінології, та загостренням соціального розмежування. М.Кастельс, зважаючи на посилення відомої інтеграції суспільних і соціальних процесів, об'єднання людей, разом з тим, не лишає поза увагою й фрагментацію і дезинтеграцію у якості супутнього вияву.

Початок “інформаційної доби” американський дослідник відносить до початку 1970-х років, коли у зв'язку з черговою кризою, що зачепила стандарти післявоєнного улаштування західного світу (цілковита зайнятість, зростання життєвих стандартів, дієвість державних систем соціального забезпечення), виникла нагальна потреба реструктуризації капіталістичного підприємництва. Це справді був час, коли численні корпорації під впливом рецесії і

надзвичайної конкуренції розпочали відчайдушні пошуки нових джерел прибутків. Сталося так, що початок цієї реструктуризації й зійшовся у часі з виникненням “інформаційного способу розвитку” (терм. М.Кастельса), способу розвитку, пов’язаного зі збільшенням ролі інформації і комунікаційних технологій. І цей процес цілком зрозумілий. Реструктуризація капіталізму на той час справді багато в чому залежала від засвоєння нових технологій і інформаційно-комп’ютерних мереж, засвоєння, яке здійснювалося в пошуках нових способів комерційної активності. З початку 1970-х років та форма капіталізму, яку М.Кастельс визначає як інформаційний капіталізм, починає широко використовувати інформаційні мережі і безпосередньо на виробництві, і для маркетингу по всьому світу. Все це відбувалося на тлі процесу глобалізації, який дедалі більше поширювався, причому фінансова й інша управлінська активність мала місце в реальному часові поза просторовими обмеженнями, що раніше було неможливим і здійснилося тільки у зв’язку з розвитком інформаційно-комп’ютерних технологій.

Одним із видимих наслідків самого розвитку і застосування таких технологій став факт зменшення ролі національних держав у регулюванні ринкових процесів. Адже державні національні кордони до певної міри перестали бути перешкодою для електронних потоків інформації, і, відповідно, маркетинг, виробництво і поширення отримали нові, збільшені сфери свого відбування. М.Кастельс заперечив саму ідею можливої “загибелі” національних держав, і, головним чином, через своє переконання у тому, що, незважаючи на тенденцію до глобалізації, існує ще й потреба у максимальній адаптивності всіх учасників такого процесу. Різкі й постійні зміни ринкової ситуації і можливостей використання цих змін перетворилися на звичайну річ і економіка, на думку М.Кастельса, почала нагадувати скоріше “творчий хаос”, ніж відомий раніше упорядкований процес. Саме тому, як це відзначив американський дослідник, кожний національний уряд почав бути ще більш відповідальнішим за використання нових можливостей. Отже, будь-яка національна держава, на думку М.Кастельса, у цій ситуації зберігає своє призначення, навіть за умови функціонування у буревії інформаційних потоків.

Водночас із оцінкою різних державницьких стратегій і їх ефективності щодо світу, який глобально інтегрується, М.Кастельс у своїй праці виокремлює і напрямок розвитку нового “мережевого суспільства” з його чотирма варіантами міжнародного розподілу праці, а саме:

- виробниками найвищої вартості (заснованої на інформаційній праці);
- виробниками величезних обсягів (заснованих не невеликій вартості праці);
- виробниками сировини (підґрунтям діяльності яких є природні ресурси);
- надлишкові виробники (які використовують насамперед знецінену працю).

Пітер Дікен, Рональд Мюллер та Ричард Барнет, Герберт Шилер та інші сучасні дослідники проблем світового економічного розвитку, так само як і Кастельс, звертали увагу суспільства на взаємозв’язок зростання транснаціональних корпорацій із поширенням інформаційних мереж. М.Кастельс, натомість, наголосив на загрозі, що її становить таким корпораціям розвиток мережево-комп’ютерних технологій. Транснаціональні об’єднання, на думку М.Кастельса, повинні “вертикально дезінтегруватися” для того, щоб перетворитися у корпорації “горизонтальні”. Ігнорування ж потреби у таких змінах межує із загрозою загибелі. У мережевому суспільстві, як стверджує М.Кастельс, успіх залежить, насамперед, від швидкості відповіді або ж реакції на запити глобального ринку й здатності адаптуватися у нових умовах, проте загально усталена з початку другої половини ХХ століття система формально централізованих та ієрархічно вибудованих корпорацій навряд чи здатна витримати умови конкуренції у цій ситуації. Самі корпорації у цих умовах повинні неначе перетворитися на певні мережеві системи, де стратегічні об’єднання створюються й ліквідовуються залежно від швидкоплинної зміни конкретних обставин, а рецептом успіху починає вважатися менеджмент, який діє за принципом п’яти нулів (нуль дефектів, нуль технічних помилок, нуль відстрочок, нуль паперової тяганини і нуль матеріально-виробничих запасів). Глобальна корпоративна імперія, що керувалася з одного центру, спрямовувалася у метрополії, характеризувалася замкнутістю і самодостатністю в нових умовах є майже не конкурентоздатною порівняно з мережевоорганізованими корпоративними структурами, які діють на засадах самопрограмування, самоуправління, децентралізації та координації за участю різноманітних частин загалу. Як приклад, у праці Кастельса наводиться функціонування компанії Cisco (бізнес, якої на 80% здійснюється через інтернетівський веб-сайт), яка

протиставляється компанії, заснованій Д.Фордом, з її велетенськими підприємствами, стандартизованою продукцією та ієрархічним управлінням. М.Кастельс стверджує, що Cisco у даному разі і є “архітиповим мережевим підприємством інформаційної доби”. “Логіка мережі, – твердить американський дослідник, – у даному разі є значно вагомішою, ніж влада у цій мережі” [1, 193].

Відповідні зміни у трудовій діяльності і моделях зайнятості, індивідуалізація праці, що виникають у цій ситуації, стверджує американський дослідник, є підставою і для виникнення нового типу особистості, яка мусить бути спрямованою на постійну гнучкість і в тому, що вона робить сьогодні, і в тому, що вона збирається робити у майбутньому, якщо вона все ж таки має бажання вижити у системній рухомості інформаціонального капіталізму.

Втім, найцікавішою частиною праці М.Кастельса були і лишаються роздуми щодо впливу розвитку мережевих систем на сферу культури та індивідуальної свідомості в сучасному світі. Наслідуючи ідеї Маршалла Маклюена, він стверджує, що розвиток цих систем є прямим шляхом до придушення попередніх культурних форм. Так само, як телебачення головну роль у політиці відіграє не тільки завдяки змісту своїх програм, а через можливість самого доступу до нього, адже навряд чи можливо займатися політикою у сучасному світі, не маючи доступу до телебачення, так і комп'ютерні мережі є надзвичайно вагомим фактором новітніх форм комунікації та інтерактивного спілкування. Якщо ви не маєте доступу до таких мереж, стверджує М.Кастельс, то ви не здатні повноцінно приймати участь у функціонуванні мережевого суспільства. В свою чергу, комп'ютерно-мережева система, – так само як раніше і телебачення стосовно друкованої культури, – значно обмежить роль телебачення (якщо останнє розуміти як централізоване виробництво та віщання на гомогенізовану аудиторію).

Думки М.Кастельса щодо можливих наслідків значного поширення комп'ютерно-мережевих технологій та їхнього впливу на культуру також почасти є суперечливими. З одного боку, він наголошує на можливості небажаних наслідків такого впливу, який може обернутися сегментацією суспільства внаслідок специфікації інформаційного матеріалу залежно від потреб аудиторії, або ж очікуваного впливу на різні аудиторії споживачів такої інформації (і такий висновок, або ж застереження, базується на попередньому досвіді глобальної інтеграції телевізійних ресурсів, й наочно демонструється корпорацією Мердока, яка протягом останнього часу забезпечувала кастомізованими та диверсифікованими програмами й каналами віщання найрізноманітніші ринки глядацької аудиторії західного світу). До того ж, збільшується і роль домашнього образу життя, орієнтованого на розваги й дозвілля, що також пов'язане з поширенням новітніх технологій. І це все загрожує втратою тієї загальної культури, яку ще донедавна підтримувало загальнонаціональне телебачення. Тому, як це стверджує М.Кастельс, незважаючи на те, що медіа пов'язують нас у світовому масштабі, в реальності ми живемо не у світовому просторі, а в “окремих, кастомізованих котеджах, виробництво й дистрибуція яких суттєво локалізовані”.

З іншого боку, дослідник захоплений ідеєю можливості створення через Інтернет певних “електронних співтовариств”, які, на його думку, скоріше об'єднують, ніж роз'єднують людей. Захоплення ідеєю створення інтерактивного, або ж віртуального суспільства, є характерним особливо для першого етапу творчості М.Кастельса. У другому виданні його “The Rise of the Network Society” він дещо зменшує свій попередній оптимізм, зауважуючи, що вагомою перешкодою на шляху благородним цілям комп'ютерних технологій стає “матеріальна зацікавленість пересічності”. Насправді ж, сенс комунікації, що здійснюється через Інтернет, полягає не в можливостях самої мережі, а в сутності відносин поміж її користувачами, і можливо існуючий контакт у даному разі може бути перерваний елементарним натисненням однієї клавіші. Подібні відносини можуть бути й глибокими за змістом, а можуть нагадувати й поверховий зв'язок, який ні до чого не зобов'язує. До того ж, ціною за включення в систему інформаційно-комп'ютерних мереж для кожного конкретного індивіда може бути вимога адаптації до її логіки, її “мови”, її вимогам, її кодуванню і розкодуванню. М.Кастельс нагадує про вже створену “реальну віртуальність”, з якою змушений мати справу кожний індивід, що користується цією мережею.

Надзвичайно цікавими є і висновки М.Кастельса щодо змін, типових для традиційної цивілізації часово-просторових координат і орієнтирів. Ідея щодо “простору потоків”, висунута

ним в книзі “The Informational City”, дістає розвиток і в “The Informational City”, згідно з якою у мережевому суспільстві “простір потоків” починає домінувати над “простором місць”. Новітнє середовище, створене інноваційними технологіями, починає змінювати узвичаєний характер взаємозв'язку поміж різними регіонами світу. Той географічний простір, міста, що перетворились, або ж набули характеристик вузлових об'єднань мережевих ліній, на думку М.Кастельса, набувають в сучасних умовах особливого значення. Подібні міста (“глобальні міста” в термінології М.Кастельса) тепер вже не є певним місцем розташування за географічними ознаками. Вони, скоріше, є певним “процесом”, який забезпечує відбування потоків інформації. Далекі географічно регіони завдяки інформаційним мережам опиняються щільно інтегрованими у міжнародну мережу, де саме серед інновацій вирішує, якому регіону розвиватися, а якому занепадати.

Застосовуючи поняття “позачасового часу”, М.Кастельс спирається на відомі тези Ентоні Гідденса і Девіза Харвея щодо феномену “стиснення часу та простору” у сучасному світі та намагається продемонструвати, що мережеве суспільство є шляхом до створення “вічного всесвіту”, в якому і часові обмеження будуть певним чином зніматися. Американський дослідник демонструє характер такого процесу на прикладі маніпулювання часом за допомогою електронно керованими глобальними ринками капіталу і, особливо, впливом цих ринків на час праці (мається на увазі застосування гнучкого графіку працівників замість постійно тривалої зайнятості, що застосовується з метою найбільш ефективного використання трудових ресурсів).

Ідеї М.Кастельса щодо “розмивання образів життя” (де характерною ознакою починає бути злам ритмічності щоденного існування індивіда, який набуває такого характеру, що змінам підлягають навіть біологічні фази життя людини), щодо виникнення нових “домінуючих управлінських еліт”, пов'язаних відповідними ролевими функціями в інформаційних мережах і, навіть, образом, або, скоріше, типом життя (навіть певним типом ізоляції від інших прошарків суспільства), ідеї щодо засобів становлення й формування нової позачасової культури засвідчують як серйозність аналізу та висновків цього дослідника, так і вагомість змін соціально-економічної, політичної і культурної реальності сьогодення. Культ “позачасового часу”, в якому ми, на думку М.Кастельса, існуємо в нашому теперішньому “вічному” бутті, ґрунтується саме на можливостях миттєвої комунікації, що здатна практично миттєво збирати потрібну інформацію в межах усїєї планети й передавати її за допомогою гіпермедіа. А це, своєю чергою, робить можливим і певні виходи в історію поза розміщенням історичних фактів у історичному контексті, з можливістю розташування або ж залишення нас у позачасовому ментальному ландшафті. І все це, за визначенням М.Кастельса, поєднується в культурі мережевого суспільства, яка набуває ознак “системного безладдя”, постійної миттєвості, відсутності контініуму і спонтанності.

Прогнози впливу інформаційно-комп'ютерних технологій на соціальне середовище – предмет розгляду другого тому дослідження М.Кастельса. Тут зустрічаємо доволі цікаву методологію й підхід до інтерпретації соціальних процесів. Центральною категорією виступає категорія, або ж поняття ідентичності, яка розглядається як результат “цілеспрямованих колективних дій, які трансформують цінності та інститути суспільства” і, відповідно, формують структуру ідентичності індивіда. Проблему вибору такого ракурсу дослідження М.Кастельс пояснює процесами занедбання, або, точніше, зменшення ролі традицій у сучасному світі, ситуацією, в якій національним державам з усіма їхніми інституціями, такими, як соціальне забезпечення, право на суверенітет, класова політика та інше, починають загрожувати тенденції розвитку мережевого суспільства, коли глобальна конкуренція, зумовлена вартістю робочої сили, починає загрожувати соціальним спроможностям навіть високорозвинутих країн, зменшується можливість контролю за економічними процесами з боку державних структур через збільшення ролі інформаційних мереж в проведенні постійних валютних торгів в режимі реального часу та через підміну політичної демократії інформаційною політикою.

Ідентичність, за М.Кастельсом, це постава, що виникає в дії, яка породжується супротивом певних соціальних груп, починаючи від етнічного націоналізму й територіального сепаратизму і закінчуючи екологічним і феміністським рухами. Аналіз останнього, на думку дослідника, вочевидь засвідчує, що патріархат невпинно складає свої позиції. І саме тому, що жінка починає все більше бути робочою силою (що викликано збільшенням кількості

інформаційної праці і гнучкістю, яку вимагає мережеве суспільство), по-друге, тому, що збільшується контроль над її біологічними функціями, по-третє, тому, що інформаційно-комп'ютерні технології сприяли створенню великого оркестру жіночих голосів на теренах усієї планети, об'єднали їх у різноманітні форми феміністського руху. І все це є, на думку М.Кастельса, безпрецедентним викликом сексуальним нормам попередніх століть, проявом зміни суспільної позиції значної кількості жінок, що в процесі своєї боротьби за відстоювання таких позицій і набувають нової ідентичності.

Широко відомі і ідеї цього американського дослідника щодо нових форм стратифікації, породжених інформаційною добою. Ідеї щодо змін, за якими трансформуються провладні відносини, розподіл ресурсів й перспективи на майбутнє. Одна з головних ідей у цьому контексті саме і полягала у виникненні нового соціального розколу: розколу не поміж працею і капіталом, найманими працівниками (робітничим класом) і капіталістами, а поміж новим інформаційним працівником, комп'ютерно-технологічною елітою сучасного світу і некваліфікованою, погано підготованою робочою силою, яка через неефективну мобілізацію залишається на периферії інформаційного капіталізму.

М.Кастельс успадковує ідеї Д.Белла щодо занепаду робітничого класу у сучасних умовах, пояснюючи такий занепад зменшенням його кількості та зміною ролі теорії вартості. Адже трудова теорія вартості, на його думку, невпинно заміщується теорією вартості, створеною інформацією, знанням. Останні, як стверджує цей американський дослідник, є справжньою сировиною сучасного виробництва, освіта – головним якісним показником значущості праці, а новими виробниками – генератори, або виробники знань і обробники інформації, якщо їхній внесок у економіку виявляється досить вагомим...

Інформаційна праця впливає на працю загального типу таким чином, що не виникає сумнівів у тому, хто відіграє більш вагомійшу роль. Інколи праця старого типу заміщується автоматизацією (комп'ютерними технологіями), інколи виробництво переноситься в інші регіони світу (що здійснюється доволі легко, якщо планування такого переносу і технології базуються на сучасних досягненнях), інколи – створюється такий продукт, до якого праця загального типу взагалі є незастосовною.

Суттєві метаморфози відбуваються і з класом власників, який вже далеко не нагадує клас капіталістів, що контролює усю світову систему, стверджує М.Кастельс. В сучасних умовах, на його думку, виникає певний “невизначений колективний капіталіст” в поставі постійних біржових і валютних торгів, де головну роль відіграють інформаційні працівники – системні аналітики, фінансисти, рекламники, інвестори, бухгалтери, і де рушійна сила неначе вмонтована у саму систему, де загальна мережа важить значно більше, ніж певна конкретна особистість власника. Інформаційні працівники своїм існуванням заперечують вагомість ролі і старожитнього класу власників і колишнього класу робітників, проголошує М.Кастельс. За допомогою аргументів, які збігаються з ідеями Р.Райха щодо ролі “символічних аналітиків”, П.Дракера – з його думками щодо “експертів знання”, Е.Тофлера – з його визначенням ролі “когнітаріату”, М.Кастельс намагається довести, що інформаційна праця і є тією силою, яка генерує нові зміни, цементує економіку, мислить, планує й реалізує кожну вагому практичну дію, тобто здійснює усе те, що вимагає сучасний розвиток інформаційного капіталізму.

Звідси моделюється і потреба в людині “нового типу”. Індивід, який вже не орієнтується на цінності минулого часу: відданості певній кампанії, постійному місцю у певній бюрократичній, або ж виробничій структурі, надійності та захищеності соціальної та громадянської позиції. Натомість приходить потреба самопрограмування, уміння перенавчатися й пристосовуватися до умов, які постійно змінюються, здатність знаходити собі місце у все нових і нових проектах, спираючись не на зв'язки і позиції у корпоративній бюрократії, а на особисті мережеві контакти. Володіння капіталом стає недостатнім для утримання важелів влади. Натомість особливої ваги набуває компендіум власних якостей: умінням вирішувати проблеми, здатність працювати в команді, адаптивність, уміння вчитися впродовж життя, спілкуватись тощо.

(Далі буде)

ЛІТЕРАТУРА

* Стаття публікується в авторській редакції.

1. *Castells, Manuel*. The Rise of the Network Society // The Information Age: Economy, Society and Culture. – Oxford. – Vol. 1.